

L'ART ROMÀNIC AL VALLESPÍR

L'ARQUITECTURA CIVIL I MILITAR I L'ARQUEOLOGIA

Per a entendre l'arquitectura civil i militar del Vallespir en l'època estudiada en aquesta obra, cal tenir present tres aspectes importants: en primer lloc, que aquesta comarca, com diu el seu nom, és bàsicament una vall; en segon lloc, el pes que hi tingué —com en moltes altres contrades— la feudalització de la societat, i en tercer lloc, el fet que durant un cert temps fou terra de frontera.

Les terres que formen l'actual comarca del Vallespir ja en època antiga tenien diversos centres. D'una banda, dins el seu territori, cal distingir, a l'extrem est, la contrada de Ceret, on, en època carolíngia hi ha documentat el "vic" (*vicus*) de Ceret i la fortificació de la Clusa. D'altra banda hi havia la vall estricta, en la qual la contrada d'Arles, amb els Banys d'Arles ja de tradició clàssica, hi tenia un paper central.

Durant l'alta edat mitjana, abans de l'any 1000, sabem, segons els documents conservats, que en aquesta comarca hi havia uns quants castells: Quercorb, prop d'Arles (esmentat ja a l'inici del segle IX), Castellet, prop de Ceret (documentat el 976). D'aquests dos castells no n'ha restat res.

D'altra banda, però, tot i que no hi hagi cap notícia escrita, és possible que abans de l'any 1000 ja existissin altres castells o llocs fortificats, com els de Cabrenys, la Clusa, Perella, etc. Fins i tot és possible que en les terres fiscals —tingudes pel comte o els seus representants— de Montboló o de Cortsaví hi hagués alguna altra fortificació. Molts d'aquests castells, tanmateix, no són documentats fins que s'esdevingué la profunda feudalització de la societat als segles XI i XII.

El castell de Quercorb, ja documentat l'any 832, segurament tingué un paper important, potser feia la funció d'*oppidum* o lloc central de la vall; no sembla, però, que en resti gairebé res. Fou bastit a la riba dreta del riu Tec, potser sobre un cingle que hi ha al sud-oest de la vila d'Arles. Actualment, més enllà de la terrassa que s'estén darrere d'aquest cingle hi ha la capella de Santa Creu¹.

També és segurament anterior a l'any 1000 el castell de Perella. De fet era destinat a controlar i protegir l'extrem occidental de la vall del Tec, per on passava la via que menava cap al coll d'Ares, que comunicava amb el Ripollès. És un dels castells més interessants de la comarca. Damunt d'un turó proper al riberal del Tec, hi ha una torre de planta quadrada i, al seu costat, un recinte que fa uns 12,5 m d'ample per uns 28,5 m de llarg. El tipus de torre recorda, per exemple, la d'un altre castell també destinat a controlar un lloc de pas important, el castell de Montagut, situat al costat de la via que anava de Girona a Banyoles.

Una fortificació que degué tenir un paper destacable en la defensa d'un dels llocs de pas més importants de la comarca fou el castell de la Clusa, construït sobre un *castrum* romà i al costat de l'església pre-romànica de Santa Maria (o Sant Nazari), el temple parroquial. De fet, el castell ha d'ésser situat cronològicament en una data propera a l'any 1000. Tenia una planta rectangular i fou fet amb pedres esquistoses poc treballades.

Actualment veiem el castell de Cabrenys format per tres fortificacions. La més antiga, bastida potser en part al segle X i en part al segle XI, és a l'extrem més meridional, damunt d'un planell, situat al cim d'un turó i dividit bàsicament en dos nivells. La llargada —de nord a sud— d'aquest planell, és d'uns 100 m. La sala principal tenia una planta rectangular i era coberta per una volta de mig punt. Entre aquesta construcció i el replà inferior sembla que hi havia la capella castral. Aquesta plataforma inferior, que fa

uns 25 m d'ample per uns 50 m de llarg, era closa per unes muralles molt gruixudes (de 160 cm). D'acord sobretot amb les característiques d'aquest recinte jussà, hom pot suposar que en aquest indret hi hagué un castell refugi de tradició antiga.

Uns 100 m més cap al nord d'aquest castell primerenc de Cabrenys, trobem una altra fortificació formada per dues torres adossades: a la cara meridional d'una torre de sis costats, feta amb uns carreus força grans que poden reflectir una certa antigor, hi ha annexa una altra construcció bàsicament quadrada. Encara uns 200 m més avall i cap al nord, hi ha una altra torre compartimentada en tres espais coberts per sengles voltes lleugerament apuntades. Aquesta darrera torre degué ésser feta al mateix moment en què es féu la torre de Mascardà al Conflent o bé la torre de Cavallera al Ripollès, vers el segle XIII. En canvi, el castell primerenc, situat al turó més meridional, com hem dit, degué ésser construït vers els segles X i XI. És molt possible que aquest castell, com el castell de Quercorb, en aquesta mateixa comarca, o com els de Vernet al Conflent o el de Mogrony al Ripollès, fos un castell refugi, un *oppidum*, i que, malgrat que no s'hagi conservat cap document, tingui l'origen ja en una data anterior a l'any 1000. El lligam que tenia amb la casa vescomtal més aviat sembla confirmar aquest hipotètic origen antic. De fet, segurament cal valorar d'una forma especial el paper de fortificació primerenca, destinada a permetre el control d'aquest lloc de comunicació entre les terres del comtat de Besalú i el Vallespir.

La major part, però, dels castells conservats al Vallespir foren fets als segles XI o XII, i cal relacionar-los directament amb el procés de feudalització de la societat, que comportà la construcció d'un castell senyorial en moltes de les petites valls laterals de la comarca i amb relació a gairebé cadascun dels pobles d'aquestes contrades. De fet, com veurem més endavant, aquest canvi profund de la societat no sols representà l'aparició de nombroses noves fortificacions sinó que també va afectar les característiques de l'hàbitat, amb un procés d'ensagrerament i després un altre d'encastellament, que pogueren ésser acumulatius sobre una mateixa població —provocant-ne la concentració i la fortificació— o bé, segons com, contraposats.

El castell de Montferrer és molt gran. El recinte sobirà s'estenia amb una llargada de més de 30 m —d'est a oest— i era clos per les roques tallades i per unes muralles. A la part més alta sembla que hi havia una torre de planta quadrangular, ara molt mal-mesa. Dins aquest recinte també s'endevinen restes d'altres construccions. Aquest clos sobirà, fet al segle XI, fou ampliat amb un segon clos de planta rectangular i amb una torre portal, segurament ja fets al segle XIII. En aquest espai jussà potser hi havia alguns habitatges. També és d'aquesta època tardana una torre albarrana que fou edificada una mica més avall.

A la petita vall de Montdony, hi ha restes de tres fortificacions. Un petit castell feudal (curiosament considerat un *castello* al començament del segle XI, fet que podria fer pensar en un origen més remot), de planta bàsicament quadrangular, encimbellat damunt del poble de Montalbà. Una torre de guaita de planta circular, situada damunt del castell. I un castell més tardà bastit a tocar de l'església, molt més gran i amb uns murs més alts, situat en un lloc molt més difícil de defensar.

En aquest moment també es feren altres castells, com el de Cortsaví: un clos de muralles tancava un espai bàsicament rectangular, damunt d'un penyal, sobre del poble; pot ésser datat als segles XI o XII. Aquest castell és semblant al de Reiners, del qual queden poques restes, encimbellades en un planell que hi ha al cim d'un turó, també damunt del poble; pot ser datat, en part, del segle XI. Encara podríem fer esment de molts altres castells o cases fortes d'aquesta època de feudalització de la societat, com els de

Montboló, de Pladecorts, els Banys d'Arles, dels quals resta, però, ben poca cosa.

Les dues torres que es conserven al poble de Palaldà, a tocar de l'església, són de planta circular i tenen una alçada de 10 a 12 m. Eren part, juntament amb alguns fragments de muralles, d'un castell o recinte fortificat que hom pot datar al segle XIII. També podem fer esment de les restes del clos fortificat del poble de Morellàs, que cal datar en aquest mateix segle i que hom pot relacionar amb les fortificacions d'una cellera o castell. Les restes d'una torre al poble de les Illes, així mateix, sembla que tenen relació amb la cellera que hi havia en aquest indret; de fet també hi ha restes de fortificació damunt dels murs de l'església. A Vila-roja també hom ha descobert fragments d'una torre de planta circular i de diversos murs d'un recinte, que podia cloure l'església i potser també la seva sagrera.

Ja en un moment tardà, al final del segle XIII o potser a l'inici del segle XIV, hi hagué la fortificació de la frontera entre les terres que depenien del regne de Mallorca i les terres del reialme catalano-aragonès. Per això, hom construí diverses torres de guaita al llarg del Vallespir. Una mostra d'aquesta mena de torre es pot trobar en l'anomenada torre d'en Mir (o del Mir). És una torre de planta circular que té una alçada de 12 m. Per dins, el seu espai intern es reparteix en dues cambres cobertes per sengles cúpules. Per a anar d'un pis a l'altre hi havia una escala encabida dins el gruix del mur i il·luminada per una espitllera. La porta era lleugerament enlairada i acabada amb un arc de mig punt fet amb pedres i lloses. Sembla que hi havia una cisterna sota la planta baixa.

Aquesta torre és molt semblant a d'altres torres com la de Vetera (de la qual sols resta la meitat inferior), la de Cortsaví (on manca la porta), la de la Guàrdia de Prats de Molló (situada al mig de les construccions del fort modern), la torre albarrana de Montferrer (de la qual manca una part), etc.

Els estudis de l'urbanisme i del parcel·lari de les poblacions ens poden aportar molta informació sobre la història dels establiments humans, sobre la manera com s'organitzava el territori i, fins i tot, sobre l'evolució de les relacions socials. Podem destacar els estudis d'A. Catafau sobre l'urbanisme de molts pobles del Vallespir, en bona part fets a partir de la consulta de plans cadastrals, dibuixats a l'inici del segle XIX.

L'anàlisi del parcel·lari pot permetre de conèixer, per exemple, les etapes de formació de la vila de Ceret i diferenciar un nucli que pot correspondre a la cellera original (de fet, com hem dit, ja hi havia un "vic" o *vicus* anterior, documentat l'any 814). A aquest nucli inicial s'afegí, cap al sud, un recinte del segle XIII, que incloïa la cellera primitiva, el qual encara fou ampliat, amb unes noves muralles, possiblement vers el segle XIV. També és interessant d'assenyalar l'existència a la vila d'Arles de dos focus d'aquest lloc de poblament: un primer burg monàstic i un nucli generat al voltant de l'església de Sant Esteve. Més endavant, aquests dos focus restaren closos per un circuit de muralles comú.

Un dels aspectes més interessants d'aquests estudis de l'urbanisme medieval és, com dèiem més amunt, poder veure com restà afectat l'hàbitat pel procés de la feudalització de la societat. Tal com es desprèn dels estudis d'A. Catafau, l'evolució del poblament als pobles de Cortsaví i de Sant Joan de Pladecorts és molt interessant de cara a conèixer com s'esdevingué un doble procés: primer un ensagerament i després l'encastellament.

A Cortsaví trobem que hi ha dos focus possibles de poblament: l'església i el castell. Inicialment la població s'agrupava a l'entorn de l'edifici eclesiàstic i en la seva sagrera. Al segle XII, però, s'havia constituït un castell amb la seva església castral, dedicada a sant Jaume, i hi hagué importants canvis en la distribució de la població. Amb el temps, la població s'apinyà entorn del castell i l'església del castell acabà esdevenint l'església del poble. Tanmateix, l'anàlisi del pla cadastral ha permès a A. Catafau de retrobar l'indret on hi havia l'antic poble: una parcel·la amb una forma ovalada situada al voltant de l'antiga església de Sant Martí (on ara hi ha un prat ampli i unes feixes amb matollars i bosc).

A Sant Joan de Pladecorts trobem la contraposició entre una església dedicada a sant Joan que devia tenir una sagrera al seu entorn i, 300 m cap a l'oest, un poble de planta gairebé quadrada, que incloïa la residència i la capella del senyor. El procés és molt semblant al que s'esdevingué a Cortsaví.

Segurament també s'esdevingué un procés semblant de moviment de la població a Mollet/Montferrer, on l'espai inicialment habitat al voltant de l'església restà abandonat i la població es traslladà al camí que portava fins al castell, que havia estat bastit al cim de la muntanya.

Una evolució semblant la podem trobar a Reiners. En aquest poble veiem que hi havia també dos pols d'atracció de la població: un en relació amb l'església i un altre al voltant del castell (en

aquest cas, curiosament, en algun document el grup de cases que hi ha al seu entorn rep fins i tot el nom de cellera).

Al Vallespir també trobem alguns bons exemples de sagreres o celleres fortificades. És molt interessant el cas de Costoja, on hi devia haver una sagrera edificada ja en una data propera a l'any 1000, que segurament després fou fortificada. En el pla cadastral del segle XIX podem veure per on passava el recinte quadrangular que devia cloure la cellera; el campanar hi feia de torre de guaita.

Un cas semblant de cellera fortificada és Morellàs: la cellera tenia una planta quadrangular i era fortificada. Aquesta vegada, fins i tot, el castell es trobava en el seu interior, fet que representa, en certa manera, anar en contra dels fonaments de la idea originària de sagrera; de fet, si normalment el senyor atreïa els pagesos vers el seu castell, a Morellàs, el senyor s'instal·là a l'interior de la cellera².

Prats de Molló i Sant Joan de Pladecorts són dos bons exemples de pobles organitzats com una vila nova. Tanmateix, mentre que per al primer lloc hi ha una carta de poblament i franquesa, en el segon indret aquest fet només es desprèn de les característiques del seu parcel·lari.

A Sant Joan de Pladecorts, la vila que es creà prop del castell és trapezial. Al voltant de la muralla perimetral hi havia un rengle d'habitatges; a l'interior hi havia dues illes de cases. Tot restà molt ben ordenat, expressament, entre el castell, situat al nord, i el riu Tec, que passava pel sud. Recorda altres viles noves que trobem a la resta de Catalunya, en contrades ben distants, com poden ésser Sarral, a la Conca de Barberà, o bé Fondespata, a la Matarranya³. Segons A. Catafau, aquesta urbanització premeditada es va poder fer vers l'any 1188.

A Prats de Molló, l'any 1245 es creà una població nova, situada a l'oest de la vila vella, que era al voltant de l'església. La vila nova era al costat del palau comtal i tenia una planta quadrangular. Tal com ha arribat fins ara, i com hom pot veure en el pla cadastral de l'inici del segle XIX, els seus carrers s'organitzaven d'una forma regular confluint a l'angle del sud-est⁴.

El procés d'abandonament de pobles fou també normal al Vallespir. Cal assenyalar el fet que, algunes vegades, aquest procés fou més precoç que en altres comarques, anterior a la crisi demogràfica del segle XIV, i que fou causat, precisament, pel procés d'encastellament. En aquest sentit ja hem esmentat els vilatges rònecs de Sant Martí de Cortsaví o de Sant Joan de Pladecorts. A Sant Pere de Riuferrer també podríem trobar un cas de poble ròneg, abandonat potser a la darrerïa de l'edat mitjana; allà on hi havia una sagrera habitada ara no hi ha cap construcció: al voltant de l'església només veiem un prat amb fruiters. Finalment, seguint el fil del que dèiem més amunt, també podem parlar de pobles minvats o transformats; de fet és així amb relació a Montferrer (o Mollet): la població abandonà la cellera i s'instal·là al llarg del camí que anava al castell. De fet, doncs, tots aquests exemples ens ajuden a adonar-nos que la realitat del procés d'abandonament dels pobles, en època medieval, era molt més complexa del que pot semblar a primer cop d'ull.

Al Vallespir també trobem, com al Conflent, al Rosselló o a l'Empordà, exemples d'esglésies fortificades. Seguint el treball de S. Leclerc, podem fer esment de les esglésies de Montboló, Costoja, Palaldà, Arles o Prats de Molló⁵. Ja hem parlat del lligam entre l'església, les muralles i les torres, que hi havia, per exemple, a Palaldà. En d'altres casos la fortificació de l'església ja s'esdevingué arran de la seva construcció.

La mateixa localització d'alguns dels castells ens permet de veure per on passaven alguns dels camins més importants d'aquesta comarca. A l'est de la comarca hi havia la via de tradició romana que travessava el coll del Portús i menava o bé cap al Rosselló o bé cap a l'Empordà. Al seu costat hi havia el castell de la Clusa, que ja havia tingut importància en època romana i durant l'època de domini got. Un altre eix fonamental era la via que seguia el Tec. Fou feta ja en l'època del Baix Imperi romà i anava des de prop del "vic" (*vicus*) de Ceret fins al coll d'Ares, al límit del Ripollès.

Però, a més, hi havia altres camins transversals, com el que permetia de comunicar aquesta comarca amb la Garrotxa, tot passant per Serrallonga i per sota del castell de Cabrenys; per a comprendre la importància d'aquest camí cal tenir present el lligam que hi hagué entre el Vallespir i la Garrotxa quan governaven els comtes de Besalú. També podríem relacionar la vella fortificació del castell de Montdony amb un camí que anava cap a l'Alt Empordà o bé els castells de Montboló i de Cortsaví amb diverses vies que menaven cap al Rosselló o el Conflent.

Cal esmentar l'existència de diversos ponts, per exemple a Ceret; tanmateix, el més bonic dels ponts medievals conservats, el Pont Major de Ceret, ja sembla, d'acord amb els documents, que fou fet plenament en època gòtica.

Hem de relacionar, així mateix, amb els camins, l'hospital de

Colldares, del segle XIII, situat al costat de l'església de Santa Margarida. Té una planta rectangular: uns 20 m de llarg per 6,5 m d'ample, a l'exterior. Sembla que era un edifici amb un trespòl i una planta superior. Podríem assenyalar certes semblances entre aquest hospital i altres construccions semblants que hom pot trobar a l'edat mitjana, al llarg de molts camins o al costat de certes institucions religioses, com poden ésser els monestirs.

Hi havia encara altres construccions que resten poc representades en els estudis monogràfics, tot i la importància evident que tingueren en l'economia de l'època, d'una manera especial amb relació a aquesta comarca. Així, per exemple, els molins fariners (el 878 ja s'esmenta un lloc anomenat Monells (*Molinellis*), prop de Montferrer), els molins drapers (esmentats en el topònim Fonollar (*Felonicas*), ja l'any 844) i, sobretot, les molines o les fargues i les mines. Ja al segle XII hi ha documentada la farga de Ruirós a Sant Llorenç de Cerdans i la molina de Sant Ferriol a Arles. Al segle XIII, hi ha documentada la molina de Galdares, a Serallonga. L'any 1314 és esmentada en un document la construcció d'una *molina de ferr* a Prats de Molló⁶.

Pel que fa a les excavacions arqueològiques en aquesta comarca, cal fer esment de les que s'han dut a terme els darrers anys al jaciment de Panissars, situat al límit del Vallespir i l'Empordà, on s'han trobat importants restes d'època romana i també medieval.

El conjunt dels estudis monogràfics fets sobre l'arquitectura civil i militar del Vallespir no sols representa una sèrie de descripcions d'edificis, sinó que permet d'entendre, amb relació a aquesta comarca, l'evolució de l'organització del territori, en estreta relació amb les característiques variables de la societat. Veiem unes fortificacions que es crearen i es transformaren en funció d'uns interessos que pogueren variar al llarg dels segles: uns castells de l'alta edat mitjana, que podien fer de lloc de refugi de la població de tota una vall, uns castells feudals de l'edat mitjana central, sovint situats en una relació estreta amb un lloc de poblament, i unes torres de guaita dels segles XIII o XIV, fetes quan aquesta comarca esdevingué frontera del regne de Mallorca.

Veiem al mateix temps que els llocs de poblament, malgrat que sembli que han d'ésser inamovibles, en realitat sovint, a l'edat mitjana, sofriren profundes transformacions i fins i tot foren traslladats d'un lloc a un altre, a causa dels canvis esdevinguts a la societat. Els establiments humans podien néixer, créixer, minvar, moure's o, fins i tot, morir.

Com a cloenda podem dir que, si ho estudiem i després ho sabem interpretar, descobrirem en aquesta comarca del Vallespir —com en gairebé totes les comarques— una mostra de la diversitat de fortificacions o de formes de poblament, que fa evidents els principals canvis esdevinguts en el paisatge i en la societat al llarg de les diferents èpoques estudiades en aquesta obra.

Jordi Bolòs i Masclans

NOTES

1. Segons A. Catafau, pot ser que aquest castell de Quercorb fos bastit una mica més cap al sud, al costat del còrrec de la Senyoral, entre Falgars i Fontanils.

2. P. BONNASSIE: *Les sagreres catalanes: la concentration de l'habitat dans le "cercle de paix" des églises (XIè s)*, dins *L'environnement des églises et la topographie religieuse des campagnes médiévales*, París 1994, pàgs. 74-75.

3. Podríem establir comparacions encara amb d'altres poblacions, com pot ésser Montblanc, també a la Conca de Barberà, la Selva del Camp, al Baix Camp, o amb algunes de les nombroses bastides occitanes.

4. Una organització força semblant, malgrat les diferències, a la que trobem a la vila de Montblanc (Conca de Barberà).

5. S. LECLERC: *Les églises fortifiées en Roussillon*, dins, *Estudis rossellonesos dedicats a en Pere Ponsich*, Perpinyà 1987, pàgs. 223-233.

6 V. IZARD: *Cartographie successive des entreprises métallurgiques dans les Pyrénées nord-catalans: support préliminaire à l'étude éco-historique des forêts charbonnées*, "Archéologie du Midi médiéval", núm. 12 (1994), pàgs. 115-129, en especial la pàgina 118. Alguns documents d'aquesta època demostren que el nom 'molina' de vegades també s'aplicava a les fargues (i no sols a les serradores o als molins fariners).